

Розділ 1

ОРГАНІЗАЦІЯ

ПАРУБОЧА ВАТАГА

Мабуть, кожен підліток знає, хто такі шкільні хулігани. Вони, на відміну від порядних учнів, вчаться погано, прогулюють уроки, курять, б'ються та чинять різну дрібну шкоду. У таких «крутих хлопців» має бути прізвисько: Марадона, Череп, Малий тощо. Хоча про хуліганів зазвичай кажуть, що «діла з них не буде», більшість потім веде цілком нормальне життя. Лише деякі з них стають затятими порушниками закону чи набувають залежності від наркотиків і справді закінчують погано.

Якщо ви пам'ятаєте таких хуліганів у вашій школі чи у вашому дворі, тоді ви вже знайомі з уламком дуже давньої спільноти — «парубочої громади». У часи, коли люди жили переважно в селах, до неї потрапляли всі підлітки. Традиційно це були лише хлопчики. Якщо дитину приймали в таку громаду, наставляв час полишити дитячі іграшки і розпочати парубоцтво: бешкетувати, курити люльку, змагатися в силі та хоробрості у бійках з ватагами сусідніх сіл, ходити на вечорниці та залицятися до дівчат. Після парубкування хлопці зазвичай сваталися, одружувалися і починали спокійне сімейне життя. Тих, кого не приймали — зневажали і, як би сказали зараз, «булили». Мета цієї архаїчної організації має цілком біологічне пояснення — захист своєї території від чужаків, тому до парубків з інших сіл місцеві хлопці ставилися вороже і періодично влаштовували з ними бійки.

У сучасних селах ці давні традиції подекуди збереглися дотепер, тому на танцях у клубі якогось невеликого селища можна ненароком отримати по голові тільки за те, що ти немісцевий.

У містах ця традиція масово шириться у ХХ столітті, коли відбувалася урбанізація. Але дещо змінюється. У місті подібні парубочі громади починають контролювати двори та вулиці, змагаючись на кулаках, ланцюгах та кастетах із представниками інших районів. Місто багате ресурсами, і, на відміну від села, де всі всіх знають, тут можна хуліганити анонімно. Парубочі громади швидко криміналізувалися і займалися не лише дрібним хуліганством, а й скоювали справжні злочини: крадіжки та грабунки. Наприклад, у Києві в 1990-х роках такі ватаги місцевих називали гопниками. Новими районами, як-от Борщагівка та Троєщина, не радили гуляти вночі. Там у батьків, що належали до нещодавньої хвилі трудової міграції із села, підросло молоде покоління, охоче до пригод. Гопники створили власну субкультуру, мали свій жаргон, одягалися в спортивні костюми, носили чотки та кумедні картузи «кепарики». Паралельно розвивалася і таємна організація злочинців, зі своїми традиціями. У вирі соціальних потрясінь 1990-х вони утворили бандитські угруповання небачених раніше масштабів. У розмовну мову тоді увійшли такі слова, як «братки», «розбірка», «рекет», «криша», «стрілка».

Іншою помітною парубочою громадою Києва були і залишаються футбольні фанати — ультрас. Кожен матч улюбленої команди міг перетворитися на масові бійки з «ватагами» фанів супротивника, а то й з поліцією. Прикрашені атрибутикою своєї команди, підігріті подіями матчу, парубки шукали на свою голову пригод. На відміну від гопників, ультрас підкреслювали належність не до району чи двору, а до цілого міста, особливо якщо в ньому був лише один відомий клуб. Тому цей рух набував рис місцевого націоналізму. Наприклад, затятими ворогами київських фанів були московські та донецькі.

Для більш вишуканої публіки у Києві існували інші підліткові громади. Наприклад, парамілітарні молодіжні групи різної ідеології: від ультраправих до анархістів. На Майдані Незалежності,

Ультрас «Динамо» (Київ), матч проти «Шахтаря» (Донецьк), 2015 рік

Контрактовій площі та в занедбаному Зеленому театрі збиралися різноманітні «неформали»: панки, скінхеди, репери, готи тощо. Давалося взнаки звільнення людей від гендерних обмежень. Строгі норми пом'якшилися, і у традиційно чоловічі товариства допускалися дівчата. Ці субкультури намагалися вирізнятися ще більшою мірою, ніж гопники та ультраси: творили зрозумілий лише для них сленг, носили «правильний прикид», татуйовання та зачіски, слухали визначену музику. Субкультури співіснували здебільшого мирно, а джерелом їхніх пригод було вживання алкоголю чи наркотиків. Проте скінхеди могли побити якогось хіпана чи репера просто за «неправильний» одяг чи довге волосся.

Усі ці міські варіації парубочих громад, що блукали вулицями українських міст у 90-х роках, мали доволі схожу структуру. До них належали переважно підлітки, а членство у такій групі накладало вимоги до зовнішнього вигляду (одяг, зачіски, татуйовання), вимагало використання прізвиськ замість імен, знання таємного жаргону та участі у силовому протистоянні з іншими групами. І це не лише українська специфіка. Про парубоцькі

громади знято доволі багато фільмів, наприклад, «Фабрика футболу» (The Football Factory), «Бійцівський клуб» (Fight Club) та «Механічний апельсин» (A Clockwork Orange).

Такі агресивні чоловічі союзи у сучасному місті становлять загрозу, тож суспільство намагається боротися з ними силами поліції. Річ у тім, що парубочі громади — ці архаїчні організації, не дуже пасують мирному часу, адже за відсутності ворога їхні деструктивні дії спрямовуються на своїх. Зате в годину небезпеки вони проявляються по-справжньому — захищають своє плем'я від ворогів. Коли влада перестає виконувати функцію захисту людей, її місце швидко займають ці неформальні, архаїчні традиції племені, що раз у раз вигулькують у сучасному світі. Наприклад, під час Революції гідності ультрас українських клубів оголосили про перемир'я заради боротьби з тітушками, міліцією та проросійськими силами. Футбольні фанати стали основною ударною силою, яка змогла придушити сепаратистські мітинги в Одесі та Харкові 2014 року. А після початку повномасштабної війни місцеві парубочі громади та дорослі чоловіки, що колись парубкували, склали кістяк Сил територіальної оборони по всій країні. Як влучно сказали у пісні «Брати Гадюкіни»: «Дехто говорє “Бандити, хулігани, / З тої голоти людей не буде” / А ми ся подивим, як потреба стане, / Хто полізе в льох, а хто під кулі піде».

СТРУКТУРА ІНІЦІАЦІЇ

Як уже було згадано, парубоцькі громади посвячували хлопчиків у доросле життя громади, а також захищали її у скрутні часи. Однак це не єдина їхня функція. Для початку пропонує розібратися, звідки вони походять і чи не могли такі племінні організації бути основою одного з найяскравіших чоловічих товариств нашої історії — козаків.

Клод Леві-Стросс, засновник методу структурної антропології, у своїй однойменній роботі зазначає, що неможливо вивчати історію без етнології. Там, де історичні записи не збереглися, етнологія має широкі інструменти, щоб заповнити ці прогалини¹.

Наприклад, якщо у нас на різдвяні свята водять карнавальну козу, яка театральнo вмирає і воскресає, то існують народи, де після «колядування» її справді приносять у жертву. Є записи про такі жертвопринесення, але вже ведмедя, у народів Сибіру², чи яструба-канюка в американських індіанців³ — суть та структура ритуалу ті самі. Так, науковці можуть зазирнути в минуле і теоретично довести, що наші предки теж приносили тварин у жертву, а згодом це дійство перетворилося у веселий різдвяний карнавал.

Ритуал посвячення в чоловіки такий же давній, як і саме людство, і в науці називається ініціацією. Приклади було ґрунтовно описано в різноманітних народів світу. У цій роботі я говоритиму про різні ініціації та архаїчні чоловічі союзи, що зображені в роботах видатних антропологів і дослідників: Дюркгейма, Вебстера, Ван-Геннепа, Еліаде та інших. Порівнюючи виявлені ними закономірності в різних народів світу з українським матеріалом, спробуємо виявити ймовірне походження козацтва.

Справжнім відкриттям для мене стала книжка Михайла Грушевського «Початки громадянства», що була видана у 1921 році. Вона є, можливо, першою аналітичною антропологічною науковою працею українською мовою. У ній автор застосовує порівняльну антропологію для аналізу різних українських традицій і досліджує, як була влаштована громада у «передісторичні» часи. Також у ній Грушевський, очевидно, вперше у нашій науковій літературі використовує терміни на позначення ініціаційних племінних чоловічих організацій — «мужеські союзи»⁴, «мужеські об'єднання»⁵ та «мужеські дома»⁶. У науці використовують різні терміни на позначення цього явища, більшість з яких є перекладами з інших мов: «чоловічий будинок», «таємна спільнота», «братство». Я вирішив використовувати термін Грушевського «мужеський дім», щоб читачі однозначно розуміли, про що йдеться, а також щоб виявити свою повагу до українського вченого, який 100 років тому впроваджував антропологічні дослідження світового рівня в українську науку. Цей термін найкраще підходить для архаїчних форм чоловічих племінних місць ініціації підлітків і відокремленого життя чоловіків пле-

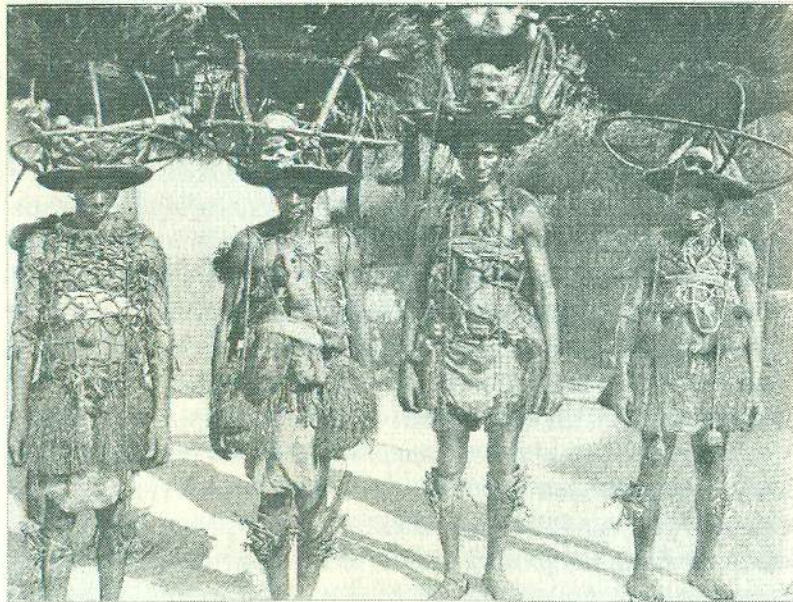
ні, що буквально мешкали в лісовому домі. Водночас для більш розвинутих форм цієї організації я буду використовувати «мужеські союзи».

Свідчення антропологів про чоловічі ініціації у народів та племен Австралії, Азії, Африки та обох Америк такі численні, а географія така широка, що дослідники вважають їх універсальним ритуалом людства на ранніх етапах розвитку. А антропологічні дослідження сучасних закритих спільнот, як-от банди, армія, закриті школи, клуби, монастирі чи в'язниці вказують, що ці ритуали дивовижно збереглися навіть в модерних суспільствах. Вони схожі, незалежно від місця, часу та етнічної належності, і дають можливість структурній антропології порівнювати їх, тлумачити незрозумілі в межах однієї культури елементи та реконструювати первинну структуру.

Порівняння козаків з різними племенами може здаватися дивним, адже надто далеко вони розміщуються в часі та географічно. Наприклад, історики порівнюють запорожців із західноєвропейськими орденами лицарів, бо вони співіснували поряд. Проте ніхто не порівнює козаків з воїнськими організаціями племен Північної Америки, бо між ними не існувало жодних контактів. Утім я не шукатиму запозичень чи впливів традицій сусідніх культур, як це прийнято в історичній науці. Натомість я використовуватиму іншу методологію — соціокультурну антропологію, що призначена виявляти спільні характеристики традицій для всіх народів світу. Саме тому в цій книжці ви побачите порівняння, здавалося б, дуже далеких явищ, наприклад, відсутність зубів у гайдамаки Кармалюка і традиції вибивати зуби підліткам африканських племен. Якщо різні народи світу роблять ті самі дії під час ініціації, погодьтеся, варто пошукати, чи не збереглися залишки таких традицій у нашій культурі. Однак не треба вважати, що Кармелюк пройшов африканську ініціацію. Це передовсім спроба знайти пояснення великої кількості загадкових явищ, які ми спостерігаємо у нашій історії. До речі, я в цьому підході не новатор, наприклад подібні антропологічні методи використовували в історичній науці, коли досліджували мужеські дома Спарти та інших грецьких полісів⁷.

Згадаймо світових антропологів, що говорили про ініціацію. І почнемо з Леві-Стросса. Саме його роботи заклали метод виділяти з ритуалів структуру і потім, накладаючи її на інші народи, віднаходити подібності. На жаль, він не аналізував окремо ініціації. Проте у своїх роботах наводить приклад подібних структур в американському племені мбая. Там існував мужеський союз, до якого входили члени племені після ініціації. Вони мали спеціальні таємні імена і розмовляли зрозумілою тільки їм мовою⁸.

Американський дослідник таємних спільнот Гаттон Вебстер вважав підліткові ініціації одними з найпоширеніших ознак примітивного життя. Хоча вони різняться деталями, їхні характерні риси відтворюються із суттєвою однорідністю серед багатьох різних народів і в розпорошених частинах світу⁹. Коротко сформулював визначення ініціацій дослідник Мірча Еліаде: щоб отримати право бути допущеним у співтовариство дорослих, підліток повинен пройти через низку обрядових випробувань та от-

Члени таємного мужеського союзу Поро

римати знання, закладені в них. Тільки після цього його визнавали повноправним членом громади. Посвята вводить неофіта одночасно в людське суспільство та у світ духовних цінностей. Він дізнається правила поведінки, виробничі прийоми й організацію дорослих, а також міфи та священні традиції племені, імена богів та історію їхніх діянь. І що особливо важливо, встановлюються містичні стосунки між племенем і надприродними істотами, у тому вигляді, якими вони були з початку світу¹⁰.

Громада архаїчного племені поділяється на чотири групи: діти, неодружена молодь, одружені дорослі та старійшини. Є ще п'ята група — це предки, які мешкають у потойбіччі. Вона, хоч і не існує насправді, теж відіграє важливу участь у житті первісних людей. Перехід з одного рівня на інший супроводжується ініціацією. До нашого часу найкраще збереглися деякі ініціаційні ритуали переходу в шлюб — весілля, та зі світу живих у світ предків — похорони. Можливо, творці фільму «Чотири весілля і один похорон» теж захоплювалися антропологією. А от перехід від стану дитини до дорослого зберігся дуже фрагментарно. У євреїв є такий ритуал — Бар-міцва, який мають пройти всі хлопчики у віці тринадцяти років. Проте у більшості народів його вже не проводять, оскільки цей ритуал був занадто жорсткий, а сучасні батьки воліють своїх дітей оберігати. Якийсь час роль «виховання справжнього чоловіка» відіграла військова повинність, але знайдено багатько способів туди свою дитину не віддавати. Відсутність підліткової ініціації створює певні проблеми, оскільки немає чіткого розуміння, коли дитина має вважати себе дорослою. Також, не отримавши достатньо чоловічої соціалізації, парубкам може бракувати чоловічих моделей для наслідування, розуміння справжньої дружби. У минулому шлях члена племені у житті був визначений наперед, і кожен чітко знав, коли приходить час кидати дитячі забавки, парубкувати, а коли — одружуватися.

Етнолог Ван-Геннеп наводить таку структуру процесу ініціації: відділення від родини, переродження, повернення. Після досягнення певного віку дітей відводили за межі поселення, де у священному таборі перебували нежонаті юнаки. Подолавши